

Juryrapport

In 1991 werd de Aleida Schotprijs uitgereikt aan alle vertalers die hadden meegewerkt aan *De herfstkreet van de havik*, een keuze uit de poëzie van Joseph Brodsky. Een van de gelukkigen was Peter Zeeman, die de prijs echter moest delen met negen anderen. Nu, dertig jaar later, heeft hij een belangrijk oeuvre aan vertalingen op zijn naam staan waarvoor een ongedeelde Aleida Schotprijs meer dan verdiend is. Hoewel hij – samen met Dieuwke Papma – een vertaling van de oerversie van Tolstojs *Oorlog en vrede* op zijn naam heeft staan, een niet geringe prestatie die eigenlijk al een prijs waardig was, heeft Peter Zeeman zich toch voornamelijk onderscheiden als poëzievertaler. Slijpen aan een gedicht, net zolang tot het bijna ideaal is – want helemaal ideaal is onmogelijk – dat is zijn ding. En daarbij is hij niet eenkennig. In de *Spiegel van de Russische poëzie*, dat in 2000 bij Meulenhoff verscheen en waarvan hij een der samenstellers was, heeft hij een aanzienlijk deel van de vertalingen voor zijn rekening genomen: van Lomonosov en Derzjavin uit de achttiende eeuw, via de negentiende-eeuwers Jazykov en Vjazemski tot de modernen, Brodsky natuurlijk, maar ook Osip Mandelstam, Jelena Svarts en Arseni Tarkovski. Om maar een greep te doen. En hoe verschillend ook, al die vertalingen zijn een genot om te lezen. Als voorbeeld moge dienen zijn vertaling van het satirische *Ruslands god* van Pjotr Vjazemski, die leefde van 1792 tot 1873 en een van de beste vrienden van Poesjkin was, waaruit hier enkele strofen:

Sneeuw om diep in weg te zakken,
Logementen als een krot,
Geregeerd door kakkerlakken –
Dat is typisch Ruslands god.

Eeuwig kou en honger lijden,
Paupers, speelbal van het lot,
Haveloze boerderijen –
Dat is typisch Ruslands god.

Syfilis en slappe borsten,
Vilten laarzen doorgerot,
Dikke reten, vette worsten –
Dat is typisch Ruslands god.

Of uit een recentere vertaling van werk van de hedendaagse Petersburgse dichter Alexander Koesjner:

De ongeneeslijke zieke
Benijdt bij het ochtendkrieken
De man die onder dwang,
Op weg is naar het gevang.

Die kijkt: een hospitaal.
Kon hij maar naar de ziekenzaal
Met naalden, zusters, pillen –
Maar hij heeft niets te willen.

Rijmend en metrisch, in hetzelfde dynamische tempo als het origineel.

Rijmende gedichten moeten rijmend vertaald worden, en metrische gedichten metrisch, liefst in hetzelfde metrum als het origineel. Dus niet smokkelen en niet stiekem een trochee (in het Nederlands een moeilijk hanteerbare versmaat) veranderen in een jambe omdat die in onze taal wat gemakkelijker ligt.

Rijmen in het Nederlands is aanzienlijk moeilijker dan in het Russisch, waar het eerder moeilijk is om niet te rijmen. Veel hedendaagse Nederlandse dichters hebben het rijm daarom losgelaten, en hebben zelfs een zeker dedain ten opzichte van het rijm. Terwijl in Rusland het rijm tot op de dag van vandaag een belangrijk element van bijna alle poëzie is.

En zeker van de poëzie van Joseph Brodsky, voor wie het rijm bijna heilig is, voor wie vorm en inhoud één zijn, en die wellicht daarom een van Peter Zeemans favorieten is. Brodsky zonder rijm en metrum is geen Brodsky meer, maar een ‘podstrotsjnik’ zoals de Russen dat noemen, een woord-voor-woordvertaling.

De laatste tijd hoort men wel beweren dat vertalen een kunst is en een vertaler derhalve een kunstenaar, wat deze dan een vrijbrief zou geven om de tekst naar willekeur naar zijn hand te zetten. Het is een opvatting die Peter Zeeman niet deelt. In een toelichting bij zijn vertalingen van een andere favoriet van hem, Osip Mandelstam, haalt hij de memoires van Mandelstams vrouw Nadezjda aan, die stelt dat een ‘vertaling’ meestal het resultaat is van koel verstandelijk versificatiewerk. ‘De vertaler probeert met eindeloos mechanisch kunst- en vliegwerk de melodie te produceren waarmee hij werken moet.’ En Zeeman voegt daar aan toe: ‘Dit is een tamelijk rationele kijk op het vertalen waarin ik mij in ieder geval heel wel kan vinden.’

Vertalen mag misschien een kunst zijn, en de vertaler een kunstenaar, maar dat betekent niet dat hij zomaar wat mag doen. Vertalen is in de eerste plaats ‘werken’, en poëzie vertalen ‘heel hard werken’. Het is een moeizaam proces van schuiven, uitproberen, rangschikken, zoeken naar het juiste woord, naar de juiste toon. Waarbij, voegt de jury eraan toe, van de vertaler een eindeloos geduld wordt gevergd en een maximale zelfkritiek. Poëzie vertalen is prutsen op de vierkante millimeter. Vooral de poëzie van Brodsky, want de vorm mag bij hem belangrijk zijn, de inhoud is dat nog meer. De beelden, gedachten, metaforen, soms hele filosofische betogen, maar ook regelrechte one-liners of grappen maken het de vertaler onmogelijk om ter wille van het rijm al te veel woorden te verschuiven of zinnen om te draaien, omdat het fragiele bouwwerk van het gedicht dan verzakt of geheel instort. Dan heb je eens een fraai rijm, en kun je het toch niet gebruiken, omdat het te weinig recht doet aan de inhoud die de dichter wil overbrengen. Alles moet bij Brodsky op zijn plaats blijven, maar dus liefst wel rijmend en metrisch. Bovendien is Brodsky een

bijzonder veelzijdig dichter. Zijn oeuvre loopt van *light verse* tot drama, met een voorkeur voor lange gedichtencyclusen met uitgesponnen filosofische betogen in een speelse, onverwachte vorm. Zo bijvoorbeeld de cyclus *Vlieg*, bestaande uit 21 twaalfregelige gedichten, met als thema de tijd die alles doet vergaan, niet alleen het leven van een vlieg, maar ook dat van de dichter zelf. Een thema dat men bij Brodsky regelmatig tegenkomt overigens. Hier een fragment:

Terwijl je voor mij wegdook en omhoog
schoot naar een spant, of veilig vloog
rondom een lampje, zwakjes brandend,
bleef onveranderd
de tijd. Maar jij lijkt nu op kleurloos stof,
door de inertie die jou trof
en door je houding jegens mij. Denk niet
in stil verdriet,
dat tijd voor mij fungeert als bondgenoot.
Kijk maar, mijn lief: ik deel jouw lot,
Ik ben jouw celgenoot en boezemvriend.
O, tijd is nietsontziend.

Een strakke onverbiddelijke vorm, strofes van vier regels, met afwisselend vijf, vier, vijf en drie versvoeten, die als het ware de vlucht van een gewone vlieg weergeven. En een even strak rijmschema: de eerste regel rijmt op de tweede, en de derde rijmt op de vierde. En daarbij de inhoud over de aftakeling van een vlieg, die de aftakeling van de dichter zelf symboliseert.

Het wonder van de ideale vertaling komt helaas meestal niet vanzelf, maar moet langdurig bevochten worden. Er is heel wat geploeter, heel wat wikken en wegen voor nodig om een vertaling te maken die moeiteloos lijkt te zijn ontstaan en waar alles op zijn plek valt. En niet alleen bij de filosofische werken van Brodsky lukt de vertaler dat, ook met Brodsky's talrijke meer humoristische gedichten, die vaak in een heel andere toon zijn geschreven, heeft hij weinig moeite. Als voorbeeld hiervan enkele strofes uit een naamloos uit 1976 daterende gedicht, dat is opgedragen aan de destijds beroemde en net als Brodsky zelf uit de Sovjet-Unie vertrokken balletdanser Michail Barysjnikov.

Hier de eerste twee strofen:

Een burcht van schoonheid, dat is het klassiek ballet;
de tedere bewoners zijn van 't proza onzer dagen
gescheiden door een gracht waarin violen zagen.
De bruggen zijn er opgehaald en vastgezet.

We drukken onze billen in een keizerlijk zacht pluche,
terwijl een vrouw, waarmee je nooit zult vrijen,
klapwiekend in het lopend schrift van snelle dijen,

weer naar de tuin wegfladdert in één lange vlucht.

Opvallend in deze vertaling is hoe dicht de vertaler bij het origineel blijft en hoe vrij hij binnen dat origineel toch is. Een 'piepende orkestbak' wordt 'een gracht waarin violen zagen' dat in zijn banale nuchterheid prachtig rijmt op het verhevener 't proza onzer dagen', dat vrijwel letterlijk vertaald kon worden. In de tweede strofe is 'een vrouw waarmee je nooit zult vrijen' een mooie oplossing voor 'een schoonheid waarmee je nooit naar bed zult gaan,' wat dan weer rijmt op het 'lopend schrift van snelle dijen.'

We zien de boze krachten in bruin tricot gaan
en engelen in witte tutu's, onbedorven.
En een ovatie wekt Tsjajkovski en consorten,
doorbreekt hun Elyseïsche bestaan.

Klassiek ballet! Kunst uit de goede oude tijd!
Uw grog mousseerde toen, men kuste beide wangen,
de koetsen ratelden en er werd luid gezongen,
en als de vijand kwam, dan was dat maarschalk Ney.

In de pupillen van agenten kleurden koepels geel.
Je stierf in 't nest waarin je werd geboren.
En vloog er iets de lucht in, dan beslist geen toren,
en ook geen brug, maar Pavlova op het toneel.

En dan de twee laatste strofes met de clou van het gedicht, waarin de sprong van de balletdanser ineens een sprong van je vaderland naar een ander land, naar de vrijheid wordt.

Wat prachtig 's avonds, ver van wat eens Rusland was,
Barysjnikov te zien. O, zijn talent heeft niets geleden!
Het onderbeen spant krachtig aan, een krampbeweging
vanuit de torso, 't draaien rond de eigen as –

dat brengt een vlucht op gang waarnaar je steeds
hebt uitgezien, als oude vrijsters naar hun mannen.
En wat betreft de plaats waar je het best kunt landen,
hard is de aarde overal, probeer de States.

In deze regels was de belangrijkste opgave om het rijm in de laatste strofe, 'dusja' (ziel) te laten rijmen op SSJA, de Russische versie van USA. Kun je elders misschien nog wat smokkelen met een half rijm, in deze laatste regels, de clou van het gedicht was dat onmogelijk. En de oplossing van Peter Zeeman, het Nederlandse 'steeds' te laten

rijmen op het Amerikaanse ‘States’ is werkelijk Brodsky-waardig. Joseph Brodsky en Peter Zeeman op hun best.

Een bijzondere vermelding verdienen ten slotte Peter Zeemans inspanningen om de acmeïstische dichter Osip Mandelstam toegankelijk te maken voor de Nederlandstalige lezer. Aan Mandelstam heeft hij niet alleen een proefschrift, een monografie in het Nederlands en een reeks artikelen gewijd. Een paar jaar geleden maakte hij ook een fraaie vertaling van diens essay *Gesprek over Dante*. Bovendien was hij – samen met Yolanda Bloemen – de samensteller van een met veel zorg ingeleide en becommentarieerde bloemlezing van Mandelstams gedichten, onder de titel *Neem mijn verzen in acht*. Veel van de vertalingen in dit boek zijn van de hand van Zeeman zelf. Het siert hem dat hij voor een aantal gedichten naast zijn eigen vertalingen ook die van collega’s plaatste. De bundel kreeg hierdoor een enigszins experimenteel karakter, want geen enkele vertaling is definitief. Hoe meer vertalingen er van één tekst zijn, hoe meer wegen er zijn om die tekst te ontdekken en te interpreteren.

Op de zo vaak gestelde vraag of poëzie vertalen wel mogelijk is, luidt het antwoord van Zeeman: natuurlijk, bovendien wordt het al honderden jaren gedaan. Op een paradoxale manier ligt de virtuositeit van zijn vertalingen besloten in een principiële omarming van imperfectie als ethos van de vertaler. In zijn essay *Mandelstam in het Nederlands*, dat op de website Vertaalverhaal.nl is terug te vinden, schrijft hij daarover: ‘Het doet misschien wat vreemd aan om zoiets in percentages uit te drukken, maar als een vertaling er in slaagt om laat ik zeggen 90 procent van het origineel over te brengen, dan krijgt de lezer naar mijn stellige overtuiging voldoende waar voor zijn geld.’ De creativiteit van de vertaler opereert binnen de grenzen van de trouw aan de brontekst en de loyaliteit ten aanzien van de lezer van de doeltekst. Voor deze dynamische vertalerscreativiteit bedacht Zeeman een fraaie term: ‘creativitaliteit’.

Het moge duidelijk zijn dat Peter Zeeman een bijzonder vertaler is, die telkens weer op een verrassende manier meesterwerken uit de Russische poëtische traditie een tweede adem geeft in het Nederlands. Voor zijn rol als vindingrijk vakman en gedreven ambassadeur van de Russische literatuur wordt hem de Aleida Schotprijs van 2020 toegekend.

De jury:
Arthur Langeveld
Eric Metz

(Arthur Langeveld is vertaler [Aleida Schotprijs 1999, Martinus Nijhoffprijs 2006], auteur van *Vertalen wat er staat* en oud-docent Russische literatuur en geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Eric Metz doceert vertaalwetenschap en Tsjechische letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam.)